

GUNST PÉTER

A kelet-európai agrárfejlődés válaszúton a 19. század végén

Egy-két évtizeddel ezelőtt a szocialista országok történetírása előszeretettel hivatkozott a századforduló, illetve a 20. század elejének parasztmozgalmaira, amikor azt kívánta bizonyítani, hogy a kapitalista fejlődés zsákutcába jutott, s a továbbfejlődést csak a szocialista forradalom tette lehetővé. Az egyes országok történetírása sokat foglalkozott és foglalkozik azóta is ezekkel a megmozdulásokkal, meglepő módon máig sem történt azonban kísérlet arra, hogy a kelet-európai agrárfejlődésnek ezeket a sajátos zavarait *összehasonlító módon* elemezzék. Pedig az összehasonlítás igénye kézenfekvő s megvalósításának is megvan a lehetősége. Az érintett országok történetírása azonban túlságosan is leszűkítette (és sokszor még ma is leszűkíti) a látóhatárt, s csak félve nyúl az összehasonlítás eszközeihez egy-egy konkrét téma megvilágítása során (noha persze az elméleti igényt az összehasonlításra sohasem adta fel), a nyugat-európai országok történetírása pedig a részletek nem, vagy nem kielégítő ismeretében inkább csak általánosságokat volt képes mondani, amelyek alig vittek s visznek előre bennünket.

Pedig ezeknek a megmozdulásoknak a vizsgálata — a korszak agrárfejlődésének *konkrét* problémáiba ágyazva — tanulságosan jelezné az agrárfejlődésnek azokat a sajátosságait, amelyek nem csupán a terület gazdasági-társadalmi fejlődésének azonos vonásait határozzák meg, hanem részben az egyes régiók eltérő fejlődési modelljének alapjául is szolgálhatnak.

* * *

A 19—20. század fordulóján Kelet-Európa néhány országát elemi erejű vihar rázta meg: megmozdult a parasztság Magyarországon, Romániában és a cári birodalomban. Magyarországon 1891—1907 között az „agrárszocialista” mozgalomnak nevezett elégedetlenség-hullám jelentkezett, elsősorban az éppen ezekről a mozgalmakról elnevezett ún. „Viharsarokban”, vagyis az Alföld délkeleti részén, a Tisza—Maros szögében, majd az ország más területein is. Az összeütközések sokszor olyan erősek voltak, hogy katonaságot kellett a kormánynak bevetnie a mozgalmak letörésére. Romániában 1888-ban és 1907-ben véres parasztfelkelések bontakoztak ki, különösen az 1907. évi olyan nagyerejű volt, hogy több ezer ember esett áldozatul a felkelésnek, illetve a katonaság bosszúhadjáratának. Az orosz birodalomban pedig a 19. század utolsó két évtizedének mindinkább sűrűsödő helyi megmozdulásai után 1905-ben a birodalom egész európai részét átfogó parasztfelkelés-sorozat robbant ki, amelyet csupán jelentős katonai erők bevetésével és reformok ígéretével sikerült mintegy egy-másfél év alatt elnyomni, illetve lecsendesíteni.

Mint a felsorolásból kitetszik, a parasztság megmozdulásai majdnem egész Kelet-Európára kiterjedtek. A „majdnem” persze ebben az esetben nem elhanyagolható enyhítés, hiszen ha Magyarországon és Románián kívül a cári birodalomnak nevezett államalakulatra gondolunk, abban Lengyelország nagyobbik felét és Finnországot is megtaláljuk. Vagyis a manapság — nem egészen pontosan — Kelet-Európának nevezett területből tulajdonképpen csupán Lengyelország nyugati és délnyugati része, Csehország és a délszláv területek, Szerbia, Bulgária stb. maradtak érintetlenül ezektől a megmozdulásoktól.

Ez az a pont, ahol az eddigi kutatás megállt. Nyilvánvalóan kelet-európai jelenésgről van szó, olyan tünetesorozatról, amely megmutatja a kelet-európai agrárfejlődés ellentmondásait, jelzi, hogy a minden visszahúzó erő ellenére is lényegileg kapitalista agrárfejlődés zsákutcába került. A megelőző évtizedek történetírása azonban ezeket a megmozdulásokat egységes egészként kezelte, az okokat illetően hasonlóaknak tekintette őket.

Itt kell megkezdenünk a további elemzést. Valóban azonos tünetekről van szó egész Kelet-Európában? Azonosak lennének az oroszországi, a magyarországi és romániai parasztmegmozdulások okai? A parasztságnak ugyanazok a rétegei vettek volna részt mindenütt ezekben a megmozdulásokban? S azonosak voltak az érintett országok parasztságának sérelmei, vagyis a megmozdulások okai, s ebből adódóan a parasztnak követelése is? Csupán kisebb-nagyobb, de mindenképpen jelentéktelen eltérésekre vezethető vissza a megmozdulások eltérő hevessége? Olyan kérdések ezek, amelyek megválaszolatlanul is jelzik, hogy véleményünk szerint korántsem azonosak ezek a megmozdulások, társadalmi-gazdasági okaik s ebből adódóan lefolyásuk, hevességük is eltérő. De miben rejlenek az eltérések, a különbségek? S milyen további következtetések vonhatók le a különbségekből?

A gazdasági-társadalmi fejlődés egyik nagyon lényeges szektorában megmutatózó különbségekre utal önmagában az a körülmény, hogy a megmozdulásoknak a résztvevői csupán az érintett országok egy részében képviselik az egész parasztságot. Romániában a két parasztfelkelésben azoknak a vidékeknek a teljes parasztsága vett részt, amelyeket érintett a felkelés. Némileg bonyolultabb helyzet a cári birodalomban. Annak nagyobbik felén valóban megmozdult az egész parasztság, s mert hatalmas tömegekről van szó, meg azért is, mert a történetírás mindig a központból tekint a periféria felé, márpedig a cári birodalomnak csupán az európai fele is óriási terület, a nyugati peremvidékek nem az orosz központi feketeföld-övezetek paraszti megmozdulásához hasonló mozgalmainak nem szoktak nagy jelentőséget tulajdonítani. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ezeket a megmozdulásokat elemző történeti munkákban a nyugati és egyéb peremterületek eltérő jellegű és tartalmú megmozdulásaira nem fordítottak figyelmet. De egyelőre mi is úgy tekintjük, hogy a cári birodalomban is megmozdult lényegében a parasztság minden rétege, beleértve a gazdagabb paraszti rétegeket is.

Más volt a helyzet azonban *Magyarországon*. Itt a birtokos parasztság, de az agrárproletariátusnak egy része (a törpeparcellával rendelkező napszámosoké) sem vett részt a megmozdulásokban. Azoknak résztvevői elsősorban az aratómunkások, a somások és a kubikusok közül kerültek ki, s ezeknél jóval kisebb mértékben a nagygazdaságok cselédségéből verbuválódott. A magyarországi „agrársocialista” mozgalmak résztvevői elsősorban tehát a mezőgazdasági munkavállalók soraiból kerültek ki. S no-

ha nem mondhatjuk azt, hogy az ország egyes területei érintetlenek maradtak volna cseleléstől a megmozdulásoktól, mégis jellegzetesen szembeeső, hogy a dunántúli nagy cseleléstől leszámítva, a mozgalmak elsősorban az Alföldre koncentráálódtak. Az akkori országterület nagyobbik részét tehát nem érintették.¹

Ezek a különbségek nem véletlenül keletkeztek. A magyarországi agrártársadalom szerkezete lényegesen eltért ugyanis az oroszországiétól, vagy a romániaiétól, mégpedig elsősorban abban, hogy itt a birtokos parasztság aránya az egész agrárnépességben jóval alacsonyabb volt, mint az oroszországi vagy a romániai népességben. Az áru-termelés Magyarországon hamarabb, s mélyebben bontakozott ki, mint a tőlünk keletre eső területeken. Magyarországon már a jobbágyfelszabadítás idején a paraszti népességnek mintegy a fele volt zsellér, vagyis olyan paraszt, aki nem rendelkezett elegendő földdel ahhoz, hogy abból magát és családját eltarthassa. Ezek a rétegek tehát már 1848 előtt sem kizárólagosan a maguk gazdaságából éltek meg. Egy részük már akkor teljes mértékben a mások számára végzett munkából élt. Más részük a saját földjén végzett munka mellett kisebb vagy nagyobb mértékben a nagybirtokokon vagy a tehetősebb paraszti rétegek gazdaságaiban is dolgozott. A jobbágyfelszabadítás óta eltelt mintegy fél évszázad folyamán azután tovább nőtt azoknak a rétegeknek a száma, amelyek egyértelműen bérmunkából éltek. Az iparosodás ugyan ebben a fél évszázadban óriási léptekkel haladt előre, mégsem biztosíthatta azt, hogy a népesség növekedéséből keletkező újabb nincstelen tömegeket teljes mértékben felszívja. A magyarországi iparosodás minden eredménye ellenére még arra sem volt képes, hogy csökkentse vagy azonos szinten tartsa az agrárnépességben belül a nincstelen rétegek arányát. Nyugat-Európában az iparosodás oly mértékben előrehaladt, s alakította át a társadalmi szerkezetet, hogy ott nem csupán a nincstelen agrárproletár rétegek száma és aránya csökkent az agrártársadalmon belül, hanem erre az időre már megindult a birtokos paraszti rétegek számának csökkenése is, s ennek nyomán egyfajta birtokkoncentráció vette kezdetét, amely lépést tudott tartani a technikai fejlődés kívánta igényekkel. A 19. század 70—80-as éveitől kezdve a nyugat-európai országok népességén belül már nem csupán csökkent az agrárnépesség aránya, hanem abszolút számban is megállt, majd csökkenni kezdett a paraszti népesség. Míg tehát a korábbi évszázadokban ezeken a területeken mind kevesebb megművelhető földterület jutott az agrárnépesség egy-egy tagjára, most már az agrárnépesség és a megművelhető föld aránya ismét javult, nőtt az agrárnépesség egy-egy tagjára jutó föld nagysága.

Magyarországon más volt a helyzet. Az iparosodás itt nem haladt előre olyan mértékben, hogy az agrárnépesség számát csökkentette volna. Annak ellenére, hogy az össznépességben belül csökkent az agrárnépesség aránya, egészében az iparosodás nem volt olyan gyors, mint a 19. század közepétől a századfordulóig tartó jelentős népességnövekedés. Így az agrárnépesség számszerűen nőtt, noha aránya az össznépességben belül csökkent, annak ellenére is, hogy jelentős kivándorlás csökkentette az egész népességet, de elsősorban az agrárnépesség nincstelen rétegeinek számát. Mindezek ellenére

¹ A viszonylag nagyszámú irodalmat is összefoglalja: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon. 1848—1948. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. I. Bp., 1962. 107—232., 261—314. Ld. még Simon Péter: A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmi 1891—1907. Bp., 1953., Pölöskei Ferenc: Parasztmozgalmak 1905—1914 között. Bp., 1959., valamint a Magyarország története tíz kötetben VII. kötetének vonatkozó részeit: VII/1. Bp., 1983., 132—137., 183—204.

abszolút számban is nőtt az agrárnépesség, elsősorban éppen annak nincstelen, agrárproletár elemei gyarapodtak. Ez tovább növelte az agrárnépességen belül a proletár és félproletár elemek számát.

A népesség, elsősorban az agrárnépesség növekedését a gazdaság meglehetősen gyors fejlődése az 1860—70-es években egy időre még igényelte is. Addig, amíg az iparosodás viszonylag extenzív szakaszban volt, a gazdaság továbbfejlődéséhez nagy tömegű fizikai munkaerőre volt szükség. Az infrastruktúra fejlődése, az út- és vasútépítés, a folyószabályozás, az ármentesítési munkálatok nagy tömegű tanulatlan munkást foglalkoztattak. A mezőgazdaság termelés extenzív fejlődése, a szántóterület kiterjesztése, majd az állattenyésztés szerkezeti átalakulása (az istállózásra történő áttérés is) ugyancsak tetemes munkaerőt kötött le a mezőgazdaságban. A nagybirtokok, elveszítve a jobbágyok robotját, kénytelenek voltak jelentős számú bérmunkásrétegeket alkalmazni, akár cselédként, de elsősorban sommásként, az év 6—7 hónapjában, amikor a mezőgazdaságban összetorlódnak a munkafolyamatok. Mindez egy időre lekötötte a népességnövekedést.

De csupán egy időre. Egészen pontosan addig, amíg a tőkés gazdasági fejlődésnek, s benne az iparosodásnak ez az extenzív szakasza véget nem ért. S ez nagyjából egyszerre következett be a mezőgazdaságban és az infrastruktúrában. Az 1880-as évek végére a magyarországi vasúti hálózat lényegében kiépült, új vasútvonalak olyan nagy arányokban, mint a megelőző évtizedekben, már nem épültek. Ugyanez volt a helyzet az útépítés terén is, különösen a mezőgazdasági termelés szempontjából oly nagy jelentőségű gazdasági utak építése fejeződött be. S nagyjából ez történt a mezőgazdasági termelésben is, amikor a 19. század 70—80-as éveiben megindult a gépesítés újabb hulláma, s ezzel a mezőgazdasági termelés fejlődésének intenzívebb szakasza.

A vasútépítés bekapcsolta a magyar mezőgazdaságot a világgiacba. Ez elsősorban a gabonatermelés területének megnövelésével járt. A magyar gabona mind nagyobb szerepet játszott elsősorban a délnémet piacokon, majd pedig az Osztrák—Magyar Monarchia nyugati iparosodott felében. A nagy tömegű gabona piacra vitele azonban már elképzelhetetlen volt a szemnyerés folyamatának lerövidítése nélkül. A gabona nagyobb mértékű árutermelése már a 18. században is összefonódott a szemnyerés intenzívebb módjának, a nyomtatásnak az elterjedésével azokon a területeken, amelyekről az áru-gabona kikerült. Most, a vasútépítés kibontakozásával egyidejűleg a szemnyerés még intenzívebb formája kezdett elterjedni, a cséplés gépesítése. A gőzcséplés viharos erejű, feltartóztathatatlan fejlődésével a magyar mezőgazdaságból jelentős mennyiségű munkaerő szabadult fel. A cséplés ideje lecsökkent, a korábbi több hónapos őszi-téli munka helyett a gépi cséplés 3—4 hét alatt elvégezte ugyanazt a munkát. A gépek emellett maguk is jelentős munkaerő-mennyiséget takarítottak meg a gazdaságoknak, tetek feleslegessé a mezőgazdaságban. A századforduló táján azután újabb veszély tornyosult a magyar mezőgazdasági munkásrétegek feje fölé: a nagyüzemekben a gabonatóblákon megjelent az aratógép is.

A mezőgazdaságból és az infrastruktúrából egyidejűleg olyan jelentős mennyiségű munkaerő szabadult fel, amit az ipari fejlődés nem volt képes felszívni. A következőkben a mezőgazdasági munkabérek csökkentése lett volna, még akkor is, ha nem kényszerítette volna ebbe az irányba a nagyüzemeket az 1880-as évektől beköszöntő *gabonaválság*, vagyis a relatíve olcsó tengerentúli gabona árversenye. A gyorsan csökkenő

gabonaárak lenyomták a béreket, különösen azoknál a rétegeknél, így elsősorban a *summásoknál*, amelyek a bérük nagyobbik részét természetben, többnyire gabonában kapták kézhez, s akiknek ezt a gabonát legalább részben áruba kellett bocsátani ahhoz, hogy pénzfizetési kötelezettségeiknek (elsősorban az adófizetésnek) eleget tehesse. Kimondottan a summások rétegét érintette a legerőteljesebben a gabonaválság és a munkaerő-szükséglet csökkenése a mezőgazdaságban. A másik ilyen erőteljesen érintett réteg a *kubikosok* voltak. Ők kénytelenek voltak visszatérni a mezőgazdaságba, ahonnan jöttek, s ahonnan sohasem szakadtak el teljesen. A kubikosok visszaáramlása a mezőgazdaságba tovább nyomta a mezőgazdasági munkaerőpiacot, hiszen megnövelte a munkaerő-kínálatot. Ugyanakkor a kubikosok, vagy pontosabban a volt kubikosok keresete természetesen csökkent, a mezőgazdasági munkabérek ugyanis nem voltak olyan magasak, mint a kubikosbérek. Ez tehát az a környezet, amelyben kirobantak az 1890—1900-as évek agrárszocialista mozgalmi.²

Magukkal a mozgalmakkal itt nem szükséges részletesebben foglalkozni. Csupán azt kell kiemelni, hogy a summások és a kubikosok, a mozgalom derékháza, már a munkavégzés során is kollektív munkát végeznek, csoportokban dolgoznak s ez számukra viszonylag könnyűvé, egyáltalában lehetővé tette a politikai szervezkedést is. Noha a mozgalmak kirobbanása többé-kevésbé spontán volt, a summások és a kubikosok munkahelyi szerveződése egyszerűbbé tette számukra a politikai szervezkedést is, nem beszélve azután arról, hogy a kubikosok között különösen sok volt a tapasztalt, világot látott elem, olyan emberek, akik olvasottabbak voltak az átlagos szegényparaszti tömegeknél. Ennek nyomai is megmutatkoznak az agrárszocialista mozgalmakban.

Annak ellenére, hogy ezekben a mozgalmakban mindig és mindenütt jelen volt a földosztás igénye és gondolata, hogy programjaikban, kívánságaik között mindig szerepelt a földosztás, ezeknek a mozgalmaknak a központi kérdése — megítélésünk szerint — nem a földosztás volt, hanem a munkabér. A mozgalmak *bérharcként* törtek ki,³ s minden földosztó törekvés, vagy igény mellett is lecsendesedtek abban a pillanatban, amikor a bérköveteléseket kielégítették. Tekintettel a századforduló előtti évtized nyomott gabonaárait, a bérek emelése hosszú távon nem volt megoldható mindaddig, amíg a Monarchia piacain a világpiacon a gabonaárak esése a világpiacon s ezzel egyidejűleg az agrárszocialista mozgalmak bérkövetelései válaszul elé állították: vagy kiharcolja az agrárvámok emelését, vagy a parcellázások útján megindul a lebomlása, éppen úgy, amint ez — hosszabb történelmi szakaszban — a legtöbb nyugat-európai országban történt. Ott ugyanis az iparosodás elszívó hatására a mezőgazdasági bérek olyan magasra emelkedtek, hogy a nagybirtokok rentábilis önkezelése már nem volt kifizetődő. A magyar nagybirtok hosszú küzdelmek árán, nem utolsósorban a nemzeti küzdelmek meglovagolásával elérte célját: amikor a nemzeti mozgalmak megbuktatták

² Mindezekre l. a Magyarország története tíz kötetben VII. kötetét, mely az 1890—1918 közötti évtizedek történetét foglalja össze. L. még *Király István*: Az agrárszocialista mozgalmak történeti problémái c. kandidátusi disszertációjának kéziratát (MTA Könyvtár kéziratára).

³ A mozgalmak bérharcjellegét domborítja ki az agrárszocialista mozgalmakat ábrázoló történeti irodalom is. Összefoglalja az eredményeket *Király István*: i. m.

a kormányt 1905-ben, a koalícióval történő kibékülés első jeleként a király — először rendeleti úton — felemelte az agrárvámokat. Nem tudjuk bizonyítani, hogy a néhány száz, olykor egy-kétezer holdas alföldi gabonatermelő birtokok urai (mert elsősorban ők érezték meg a gabonaválságot) csupán azért vettek volna részt a nemzeti ellenállásban, de maga az előbb említett tény is, hogy ti. az uralkodó első lépése az agrárvámok felemelése volt, jelzi a szoros összefüggést. 1867 után az 1905-ös választás volt az újabb kori magyar történelemben az egyetlen eset, amikor a választásokon megbukott a kormány. Ez nem jöhetett volna létre az uralkodó osztályon *belüli* komoly törés nélkül. Ezt a törést pedig az agrárvámok felemelésének vagy nem felemelésének dilemmája idézte elő. Az agrárvámok felemelésével az uralkodó osztály egysége újból helyreállt, s egyidejűleg eldőlt a nagybirtok kérdése is: egy újabb történeti szakaszra sikerült biztosítani a fennmaradását.

A modern fejlődésének elején álló *Romániát* a századforduló körüli évtizedekben két ízben is véres parasztfelkelés rázta meg. 1888-ban, majd annál is véresebben 1907-ben. Különösen ez utóbbi felkeléssorozat leverésének körülményei, s a megtorlás kegyetlensége egész Európát megdöbbenetette. A parasztok gyűlölete nem annyira a földbirtokosokat, a bojárakat érintette, mint inkább a földbérleket és az uzsorásokat, akiket — ha a kezükre kerültek — rendkívüli kegyetlenséggel öltek meg. A rend helyreállítása során a hadsereg pedig százával végezte ki a felkelés aktív résztvevőit. A felkelésekben itt sokszor az egész falu lakossága részt vett, olykor a falusi előljárási is, általában az volt a jellemző, hogy azokon a vidékeken, amelyek a felkelés gócainak számítottak, néhány leggazdagabb paraszt kivételével az egész parasztság részese volt a megmozdulásnak. A parasztok mindenhol egységesen követelték a részes bérletek felszámolását és az uzsorakölcsönök megszüntetését, elégették az adósleveleket és a bérleti szerződéseket — tulajdonképpen ez volt a mozgalom célja. Csupán ott került sor gyilkos erőszakra, ahol a bérlők vagy az uzsorások ellenálltak.

A dolgok megértéséhez itt is a romániai agrárfejlődés egész 19. századi szakaszát, de legalább az utolsó 40 évét kell áttekinteni. Ha el is tekintünk a korábbi időszakok bemutatásától, mindenképpen szükséges a romániai jobbágyszabadítás körülményeivel megismerkedni.⁴ Az 1864-ben tulajdonképpen Cuza fejedelem kormányzati puccsával végrehajtott jobbágyszabadítás általában a volt földesúri földterületek kétharmadát juttatta a parasztságnak, attól függően, hogy mennyi igaerővel rendelkeztek az egyes családok, illetve, hogy egyáltalában rendelkeztek-e valamennyi igaerővel.⁵ Azokon a területeken pedig, ahol nem állt elegendő föld rendelkezésre ahhoz, hogy az egyes települések minden jobbágya a neki járó földet megkaphassa, az állami földeket vették erre a célra igénybe, s áttelepítéssel oldották meg a parasztok földhöz juttatását. Tekintettel arra, hogy a jobbágyszabadító rendelet kimondta azt is, hogy az új házasoknak is megfelelő földet kell juttatni, elég széles tömeget érintett ez a megoldás, s a román parasztság viszonylag széles rétegei jutottak földhöz a jobbágyszabadítással, ami nem kis eredménye volt e politikának, különösen ha meggondoljuk, hogy a puccs-

⁴ A romániai jobbágyszabadításra *Niederhauser Emil*: Jobbágyszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962. 248—271.

N. Adăniloăie — D. Berindei: Reforma agrară din 1864. București, 1967. *Uők*: La réforme agraire de 1864 en Roumanie et son application. Bucarest, 1966.

szerű végrehajtásra azért kellett sort keríteni, mert a bojárok többsége mereven ellenezte a jobbágyok földhöz juttatását. A parasztok személyi függésének felszámolásába még csak belementek volna önként, hiszen az utolsó száz évben, Constantin Mavrocordat fejedelem reformjai óta hozzászoktak ahhoz, hogy a jobbágy—földesúri viszonyt az állam szabályozza, gyakorlatilag korlátozza a bojárok személyes rendelkezését jobbágyaik (inkább személyi függésben lévő szolgálk) felett, de a parasztok részére a föld juttatását nem fogadták el. A föld az ő szemükben a bojárok kizárólagos tulajdona volt, paraszt és föld a romániai agrárfejlődés korábbi évszázadaiban nem kapcsolódott szervesen össze, a bojárok a parasztokat föld nélkül is vették és eladták. A fejedelmi erőszakra tehát azért volt szükség a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során, hogy leküzdjék a bojárok ellenállását, s a jobbágyokat végül is földdel együtt szabadítsák fel.

A jobbágyok földhöz juttatása azonban egyidejűleg jelentős terheket rakott a parasztok vállára. A földesurak kétharmad részbeni kártalanítását (egyharmadát az állam vállalta magára) a volt jobbágyoknak kellett vállalniuk, mégpedig 15 év leforgása alatt. Ez önmagában sem volt elhanyagolható terhelés egy olyan országban, amelyben a pénzgazdálkodás igazán még nem volt kifejlődve, és amelyik az utóbbi néhány évtizedben kezdte megismerni az árutermelés minden jellemzőjét. A rendkívül tökeszegény Romániában a viszonylag alacsonynak tűnő megváltási összegek is olyan nagy mértékben terhelték meg a parasztságot, hogy előre látható volt: a parasztgazdaságok nehezen fogják tudni elviselni ezt a terhet. A jobbágyfelszabadító rendelet is gondolt erre, s úgy kívánta megvédeni a parasztokat attól, hogy földjük ne kerülhessen a nagybirtokosok kezére, hogy kimondotta, a parasztoknak juttatott föld 30 évig nem adható el és nem zálogosítható el. Csak a faluközösség dönthetett egy-egy paraszt egész vagy részföldjének esetleges eladásáról.⁶ Az államhatalom ezzel kívánta — mindmáig nem tisztázott, vajon az oroszországi jobbágyfelszabadítás körülményeinek figyelembevételével, vagy pedig a helyi körülmények mérlegelésével — biztosítani azt, hogy a parasztság kezéből ne csúszhasson ki a föld.

A föld azonban nem volt elegendő a parasztság megélhetésének biztosításához. Ha igaz is az, hogy a parasztságnak csak mintegy 8—10%-a volt olyan, aki csupán házhellyel és némi kerttel szabadult fel, vagyis aki egyértelműen az agrárproletariátus sorába tartozott, s a parasztság nagy tömegei földdel együtt szabadultak fel, ez a föld azonban korántsem volt elegendő ahhoz, hogy a népes parasztcsaládok megélhetését biztosítsák. A parasztság többségét kitevő, 2 igásállattal rendelkező paraszti gazdaságok Moldvában 5,72 hektár, Havasalföldön 3,90 hektár földdel szabadultak fel, míg az igaerővel nem rendelkező gazdaságok Moldvában 3,58 hektár, Havasalföldön pedig 2,31 hektár földet kaptak. De még a négy igásállattal rendelkező gazdagabb parasztok sem kaptak igazán elegendő földet, részükre Moldvában 7,88 hektár, Havasalföldön 5,31 hektárnyi föld jutott,⁷ önmagában is jelezve a várható nehézségeket. Ezek bekövetkezését nagymértékben elősegítette a romániai öröklési rendszer, amely a gyermekek egyenlő örökösödésének elvén alapult. Előre látható volt, hogy viszonylag rövid idő leforgása alatt szétforgácsolódik a paraszti gazdaság, s már a jobbágyfelszabadításra

⁶ *Dimitrie B. Ionescu: Die Agrarverfassung Rumäniens, ihre Geschichte und ihre Reform.* Leipzig, 1909. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen. Heft 136.) 37.

⁷ Uo.

következő paraszti generációnak komoly nehézségekkel kellett szembenéznie, amennyiben az ipar fejlődése nem gyorsul fel olyan mértékben, hogy kepes legyen az agrarképesség feleslegessé váló részének felszívására. De erre semmi kilátás sem volt.

A fejletlen, sok tekintetben még a természetes gazdálkodás körülményei között működő román gazdaság törvényszerűségei hamar kialakították azt a sajátos megoldást, amely biztosította a nagybirtokok termelésének zavartalan továbbvitelét, s egyúttal némi további földhöz is juttatta a parasztságot, igaz, igen súlyos áron. Mint mindenütt ahol a pénzterhek meghaladják az elviselhetőség határát, kényszermegoldásoknak kellett kialakulniuk. A parasztnak pénzre volt szükségük, a földbirtokosoknak pedig munkaerőre. Így kézenfekvő volt a megoldás: a parasztnak kölcsönöket vettek fel a földbirtokosoktól, illetve előlegeket vettek fel arra, hogy később majd, amikor szükség lesz rá, a kölcsön ellenértékét a földesurak földjén végzett munkával egyenlítsék ki. Látszatra tehát nem történt más, mint az, hogy a parasztnak munkaerejüket áruba bocsátották a nagybirtokokon. A valóság azonban nem ez volt.

Az adók és a földesuraknak történő kártalanítási részletek fizetése a legtöbb parasztgazdaságot előbb vagy utóbb a fizetéseképtelenség állapotába kergette volna akkor is, ha nem következik be rossz termés, vagy egyéb elemi csapás. A jobbágyfelszabadítás évében, majd a rákövetkező években azonban súlyos elemi károk érték a román mezőgazdaságot, s ez felgyorsította a szükségszerűségként amúgy is érvényesülő folyamatot. A parasztnak — különösen Moldvában — gyorsan eladósodtak a földesuraknak. Mint sok helyütt, szokás volt „lábon” eladni a termést, ami a legnagyobb megterhelést jelentette a gazdaságoknak, a parasztnak Romániában előre eladták munkaerejüket. A kölcsönök törlesztése és kamatfizetése fejében meghatározott napokat dolgoztak a nagybirtokokon. Egész rendszere alakult ki az ilyenféle ledolgozási rendszernek. Meghatározott területet kellett megművelniük, vagy meghatározott számú munkanapot kellett dolgozniuk a nagybirtokokon. Ez a fajta eladósodás már a jobbágyfelszabadítás utáni első években olyan jelentős méreteket öltött, hogy még 1866-ban a törvény szabályozta a viszonyokat, s miként Oroszországban — mint majd látni fogjuk — a faluközösségeket tették kollektíve felelőssé a megváltási összegek rendszeres és folyamatos fizetéséért, Romániában az 1866-os törvény értelmében a faluközösségnek kellett mintegy kezességet vállalnia az egyes parasztnak munkavégzési kötelezettségeiért. A törvény a faluközösség feladatává tette a kötelezettségeit be nem tartó parasztnak megbüntetését, ha pedig véglegesen le kellett mondani a munkájáról, a faluközösségnek kellett helyette kirendelni a megfelelő munkaerőt.⁸ Egyidejűleg a törvény — a nyilván már akkor is háborgó lelkiismeret megnyugtatóására — úgy rendelkezett, hogy a parasztnak a földesurakkal írásos megállapodást kell kötniük, s az ilyen szerződések legfeljebb 5 évre szóló munkamegállapodást tartalmazhatnak. Fel kell tehát tételezni, hogy már 1864—1866 között nagyobb tömegben történtek olyan megállapodások, amelyek a parasztnak pénztelenségét kihasználva több, mint öt évre szóló kötelezettségeket tartalmaztak. Hogy a földbirtokosok milyen nagy mértékben visszaéltek a helyzettel, arra utal egy 1872. évi törvény, amelynek értelmében a parasztnak munkavállalási kötelezettségé-

⁸ A román faluközösségre *N. Iorga*: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Gotha, 1905. 200—204., *H. H. Stahl*: *Traditional Roumanian Village Community. The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*. Cambridge, 1980.

ért kezességet vállaló faluközösségeknek nem kellett helytállniuk az olyan szerződésekbe foglalt kötelezettségekért, amelyek nyilvánvalóan már eleve meghaladták a paraszt teherbíróképességét.⁹ Ez a rendelkezés is arra a körülményre utal, hogy a parasztok kölcsönök fejében történő dolgoztatása igen nagy méreteket öltött. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy az újfajta jobbágság, amit az adósság fejében történő munkavégzés jelentett, nagyobb megterhelést jelentett a parasztgazdaságok jelentős része számára, mint a jobbágyfelszabadítás előtti robot volt. A robot végső soron meghatározott mennyiségű volt, míg az adósság fejében történő robotoltatás korlátlan. Ezt azért is vehetjük biztosra, mert hiszen a törvény végrehajtása a helyi közigazgatás kezében volt, s az szorosán összefonódott a földbirtokosokkal. Erre a körülményre utal az a jelenség is, hogy sok helyütt maguk a falusi előljárók vásárolták meg előre a parasztok munkáerejét, s adták tovább busás felárral a munkaerőt igénylő földbirtokosoknak, vagy bérloknek. A korabeli vizsgálódások tömegesen mutattak ki olyan eseteket, amikor a parasztok 5 évre előre eladták munkaerejüket.¹⁰

A pénzihiány a paraszti lakosság körében egyéb sajátos kizsákmányolási, kiuzsorázási formákat is életre hívott. Moldvában, ahol a földesúri kocsmamonopólium a jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt, a kocsmabérlok — többnyire zsidó kocsmárosok — váltak az uzsorakölcsönök forrásává. A parasztok italért vállaltak munkát, illetve az ital fejében eladott munkaerejüket a kocsmárosok értékesítették a nagybirtokokon, ahol a munkára nagy szükség volt. Itt is tehát *legalább kettős* kizsákmányolás érvényesült: a parasztokról egy bőrt a kocsmáros, egy másikat pedig a földbirtokos nyújtott le.

Az általános pénztelenség a falun egyéb tekintetben is hallatlanul magas kamatokra épülő uzsorakölcsön-hálózatot teremtett. Egy 1900-ban végzett vizsgálat megalapítása szerint, miközben az állami kamatláb 5% volt, s a városokban a hitelt általában 10—12%-os kamatra nyújtották¹¹ (ami egyébként európai viszonylatban igen magas volt), a 3000 romániai község közül 1451-ben a következőképpen oszlott meg a kölcsönök kamata:¹²

A kölcsönökből	A kölcsönök kamatozása
%	évi
18	—8 %
18	8—20 %
9	20—24 %
22	24—36 %
22	36—60 %
9	60—120 %
1	250 %-ig
0,8	350 %-ig
0,2	500 %-ig

⁹ Minderre Ionescu: i. m. 46—49. Lásd még G. D. Creanga: Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien. Zweiter und dritter Teil. Die von der Regierung in Jahre 1908 durchgeführten Agrarreformen. Leipzig, 1909. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen. Heft 140.) 103.

¹⁰ Ionescu: i. m. 50.

¹¹ Uo. 117.

¹² Az adatok: uo. 98.

A parasztság több, mint kétharmada tehát még a századfordulón is elviselhetetlenül magas kamatozással jutott csak kölcsönökhöz. S amikor elviselhetetlen kamatozásról szólnak, nem a többszáz százalékos kamatokra gondolunk. Már a 15—20%-os kamat is rendkívül nagy terheket rótt a parasztgazdaságokra, még a nagyobbakra is, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a gabona világgiazi ára a 19. század utolsó harmadában nagymértékben esett, s ennek következményeit Románia esetében még elmélyítette az Osztrák—Magyar Monarchiával 1886-ban kirobbant vámháború is.

A parasztság pénztelenségét súlyosbította egy másik ezzel egyenrangú jelenség: a földhiány. Utaltunk már annak a teleknek a nagyságára, amelyet a parasztlakosok a jobbágyfelszabadításkor tulajdonba kaptak. Ez a föld már akkor is csak nehezen volt elegendő a parasztcsaládok eltartásához, különösen, ha figyelembe vesszük a viszonylag alacsony terméshozamokat. A parasztlakosok tehát már akkor több földre lett volna szükségük. Ezt a földhiányt tovább növelte a 19. század második felének gyors népességyarapódása. Az 1860-ban mintegy 3,87 millió főt számláló román népesség 1905-re 6,39 millió lélekre nőtt.¹³ S noha megnövekedett a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség száma és aránya is a népességből, a népességnövekedés túlnyomó része a falusi lakosságot növelte elemi erővel. Jelentősen csökkent tehát az egy főre jutó paraszti föld nagysága.

Gyorsan nőtt — érthető módon — a parasztság földéhsége. A jobbágyfelszabadítást átvészelt nagybirtokoknak viszont elemi szükségük volt a munkáskézre (és a parasztlakosok felszerelésére és igaerejére, elsősorban Havasalföldön, ahol a földesúri önkezelésű árutermelő gazdálkodás 1864 előtt nem volt olyan nagymértékben kifejlődve, mint Moldvában, s sem a szükséges eszközkészlettel, sem igaerővel nem rendelkezett az önálló gazdálkodáshoz, valamint hiányzott az ezek beszerzéséhez szükséges tőke is), s mert tőkehiányban szenvedtek, hamar megszületett a megoldás: a nagybirtokok földet adtak bérbe a parasztlakosoknak. A jobbágyfelszabadítást követően hamarosan kialakult részesbérleti rendszer tulajdonképpen csak külső formáját tekintve volt részesbérlet. A parasztlakosok papíron viszonylag kedvező feltételekkel jutottak a bérleti parcellákhoz. Általában a termés 1/5 részét adták a földbirtokosoknak.¹⁴ A bérleti díj később emelkedett, hiszen a századfordulón már általában a termés harmada volt a bérleti díj alapja,¹⁵ ami önmagában is jelzi, hogy mennyire megnőtt a földigény, hiszen a hozamok nem növekedtek olyan gyorsan, mint a bérleti díjak, s a búza világgiazi ára az 1880—90-es években alacsonyabb volt, mint az 1860—70-es években. Mindez azonban önmagában még mindig viszonylag elviselhető terhet jelentett volna a parasztgazdaságok számára, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a földbirtokos Romániában nem szántotta fel a bérbe adott földet, mint sok esetben másutt, így pl. Magyarországon történt. Az igazi terhet még az sem jelentette, hogy a parasztlakosoknak a bérleti díjként kifizetett termény-

¹³ Uo. 59.

¹⁴ Uo. 61.

¹⁵ Uo. 65. A bérleti díjak növekedésére l. még *G. D. Creanga: Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien.* Leipzig, 1907. 8. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen. Heft 129.) Ld. még *V. Liveanu — C. Lulea — L. Asăneşescu — V. Medeleanu — C. Moşei: Factorii determinanţi ai variaţiei lor arenzii târăneşti la începutul secolului al XX-lea în România. Studii, 1971. 307—331.*

rész mellett a feudális korból örökölt szokások alapján különféle egyéb természetbeni járadékokat kellett szolgáltatniok a földbirtokosoknak.¹⁶ Az igazi terhet az jelentette számukra, hogy csak az kaphatott részes földet, aki ennek fejében munkaerejét és munkaeszközeit a nagybirtokos rendelkezésére bocsátotta. A föld bérbeadása a földbirtokos számára elsősorban a munkaerő biztosítására szolgált. A nagybirtokosok jövedelmeiben a részes bérletért kapott termény nem játszott jelentős szerepet. A lényege ennek a rendszernek a vele járó munkajáradék volt, ami a századfordulón már legalább feleakkora földesúri föld megművelési kötelezettségét jelentette, mint amekkora földet a paraszt bérletbe kapott.¹⁷ Elképzelhető ennek a helyzetnek a romboló, kizsarló hatása. A román parasztok az európai viszonyokkal összehasonlítva hihetetlen nyomorban éltek, s gyakorlatilag vegetáriánusoknak voltak tekinthetők, olyan ritkán került hús az asztalukra.¹⁸

Többször utaltunk már a földbirtokosok mellett a földbérlőkre is. A tőkeszegény Romániában a volt földesurak képtelenek voltak megindítani a termelést birtokaikon a jobbágyfelszabadítás után, így széles körben elterjedt a nagybirtokok bérbé, a bérlők kezére adása.¹⁹ A bérlők többsége nem kapitalista nagytőkés volt, mint pl. Magyarországon, hanem elsősorban a helyi tőkepénzes rétegek (falun különösen a kocsmárosok stb.) közül került ki. Ezek a bérlők romániai viszonyok között tőkájük rendkívül magas haszonra történő kihelyezéséhez voltak szokva, s a bérletek is csak akkor lehettek rentábilisak számukra, ha legalább az átlagos uzsorakamatot biztosították. Ez természetesen a bérelt föld kiuzsorázása mellett csak a rendelkezésre álló munkaerő hallatlanul magas fokú kizsákmányolása révén volt lehetséges. A bérlők voltak a falun törvényszerűen a legnagyobb pénzkölcshőzők, akik a parasztoktól a kihelyezett pénzekért munkát követeltek. S egyúttal ők voltak azok, akik a bérelt nagybirtokok egy-egy parcelláját továbbadták albérlésbe a parasztoknak, mint láttuk, ugyancsak munkáért.²⁰ Így természetesen ők kerültek az érdeklődés homlokterébe, s egyúttal ők vonták magukra a parasztok elemi erejű haragját is. Az 1907. évi parasztfelkelés után a kormányzat megtiltotta a földek albérlésbe adását, s ez is sugallta azt, hogy csak a bérleti rendszert

¹⁶ Ionescu: i. m. 61—62.

¹⁷ Uo. 63—64. A részesbérlet tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy a nagybirtok számára biztosítsa a munkaerőt.

¹⁸ Uo. 93.

¹⁹ A bérleti rendszert *G. D. Creanga*: i. m. mindkét kötete jól ábrázolja.

²⁰ A nagybérlők megoszlására jellemző adatok állnak rendelkezésre az 1900-as évek elejéről. Az 50 hektárnál több földet bérlők száma összesen 3332 volt, közülük 2417 személy (72,54%) volt román, 472 személy (14,7%) zsidó és 443 (13,29%) „idegen”, elsősorban görög származású. A nagybérletbe adott föld (összesen 2 334 145 hektár) 63,34%-a volt román, 18,87%-a zsidó és 17,79%-a „idegen” származású bérlők kezén. A zsidó származású bérlők aránya az igazán nagybérlők között az átlagos részesedésnél jóval nagyobb volt (*Creanga*: i. m. I. 144—145.). A legnagyobb bérlők között voltak a Fischer testvérek, 1903—1904-ben 138 424 hektárt, 1904—1905-ben 159 399 hektárt béreltek. Mochi Fischer volt a legnagyobb bérlő (uo. 150.), ő egyedül 237 000 hektárt bérelt (uo. 3. l.). Jellemző a bérleti idő is, 641 nagyobb bérleti szerződésből 410 (63,5%) csupán egy évre szült (!), 67 pedig (10,4%) kétéves lejáratú volt (uo. II. 28.). A nagybirtokosok a rövid lejáratú bérleti idővel tartották kézben a nagybérlőket és a parasztokat, ugyanakkor a bérlők rákényszerültek a bérlet és a paraszti bérlők abszolút kizsárolására. A paraszti bérletek 14%-a 1 hektárnál kisebb, 22,3%-a 1—2 hektár között, 23,6%-a pedig 2—3 hektár között volt (uo. 36.).

tegyék felelőssé a helyzetért. A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb. Nem vitás, hogy a bérlők hatalmas hasznot vágtak zsebre, s nagyon jelentős részük volt a parasztok kizsákmányolásában. De felelősek nem csupán ők voltak. Ha a nagybérleti rendszer nem alakul ki olyan nagy mértékben, a parasztnak akkor is hasonló terheket kellett volna viselniük, amint viseltek így is azokon a vidékeken, ahol a nagybirtokok tulajdonosai saját rezsiben üzemeltették. Nincs különbség a parasztnak terheit illetően a területek és a bérleti rendszer körzetei között. Az általános tőkeszegénység volt az alapja a parasztság kizsákmányolásának és a földhiány, ami együttesen kergette a parasztnak az elviselhetetlen nyomor és a kizsákmányoltság állapotába. S a bérlőktől függetlenül alakult ki az az élőködő réteghalmaz, amely piócaként szívta a parasztnak vérének. A kocsmáros, aki uzorakölcsönt adott, a falusi előjáró, aki kölcsönrel biztosította a parasztnak munkaerejét, amit továbbadott a földbirtokosnak vagy a bérlőnek, de más rétegek is függetlenül a bérleti rendszertől élőködtek a parasztnakon. A parasztnak számára tulajdonképpen az egész rendszernek ez az élőködő jellege volt elviselhetetlen, illetve vált azzá, amikor a 19. század utolsó harmadában a gabonaválság nyomán estek a gabonaárak, s ennek következtében csökkentek a munkabérek (vagyis nőtt a munkajáradék, amit a hitelezők követeltek tőlük). Ez volt az elviselhetetlen teher, ami kibántotta a romániai parasztnemmozdulásokat, s elsősorban a rendszer élőködő jellege idézte elő a parasztnak rendkívül véres nemmozdulásait, a kocsmárosok, bérlők, a földbirtokosok, de a tisztviselők, általában a városi emberek kegyetlen lemészárlását ott, ahol a kizsákmányolás is korábban a legelviselhetlenebb volt, vagy ahol megtagdák követeléseik teljesítését. Az 1907. évi felkelés egy tulajdonképpen uzorakizsákmányolásra épülő rendszert roppantott össze.

Oroszországban az 1861. évi jobbágyfelszabadítás sok szempontból a romániaihoz hasonló körülmények között ment végbe, annak az elvnek az alapján, hogy a föld tulajdonképpen a nemességé, s így szabad egyezkedés tárgyát képezi. Az már önmagában is a parasztság jelentős győzelme volt, hogy az állam elismerte: a parasztnak is földet *kell* kapniuk. A jobbágytság személyi függősége tulajdonképpen megváltás nélkül szűnt meg, de megváltás csupán a parasztnak kezére került földért illette meg a nemeseket.

A hatalmas kiterjedésű cári birodalom területét nem lehet egységesnek tekinteni. Nemcsak annyiban, hogy a nyugati, lengyel—litván területekről meg a Baltikumról ebben az összefüggésben nem is beszélhetünk, s ugyancsak eltekinthetünk Finnországtól is. Ha csupán a történeti Oroszországra szorítkozunk, ott is három, egymástól jellegzetesen elkülönülő terület rajzolódik elénk. Az északi területek, az ún. ipari vidékek területe, azután az ún. feketeföld-övezet (amely oly nagy, hogy maga is több alrégióra bomlik, bár ezek nagyjából hasonló jellegzetességeket mutatnak), s végül a délorosz sztyeppe vidéke. A jobbágyfelszabadítást megelőzően is elkülönült ezeken a területeken a parasztság helyzete, a jobbágyfelszabadítás pedig megőrizte az egyes régiók eltérő jellegét, s ennek megfelelően más-más viszonyok alakultak ki a parasztnak számára is.

A nem feketeföldes területeken, az ipari körzetben a parasztnak népeiségre jutó föld aránya jóval kedvezőlenebb volt, mint az ország más területein. Itt azonban a parasztság nagy része már a jobbágyfelszabadítás előtt sem a földművelésből, vagy nem elsősorban abból élt, hanem ipari munkából. Így a jobbágyfelszabadítás ugyan aránylag ke-

vés földet juttatott a parasztnak, de azok hamarosan a szó szoros értelmében felmorzosták a nagybirtokokat, amelyek nem kaptak munkaerőt, illetve nem tudták azt megfizetni. A parasztnak egy része innen egyébként már korábban is vándormunkásként a délorosz sztyeppére járt tavasztól őszig, s ez a vándormunka-lehetőség a jobbágyfelszabadítás után kiszélesedett. Az ipari fejlődés is sok parasztnak szívott fel, változtatott ipari munkássá, akiknek körülményeit a jobbágyfelszabadítás annyiban rontotta, hogy a földközösség helyzetének — később még tárgyalandó — megerősítésével személyi függőségüket szinte elviselhetetlenné tette. Ezért itt igen gyakori volt az, hogy a parasztnak lemondtak a földrészükről s véglegesen kiléptek a földközösségből, s vele együtt elhagyták a mezőgazdaságot is. A nagybirtokok tehát nem jutottak munkaerőhöz, s így a gabonatermelést hamar felszámolva legeltető állattenyésztésre tértek át, valamint erdőkitermelésre, ami jövedelmüknek egyébként korábban is a tetemesebb részét jelentette. A fa iránt növekvő belföldi és külföldi kereslet ezt tartósan lehetővé tette számukra.

A feketeföld-övezetben a helyzet egészen más volt. A paraszti népesség nagy többsége itt földhöz jutott, noha valamivel kevesebb föld került végső soron a parasztság kezére, mint amennyivel korábban rendelkezett. Ugyanakkor itt nem volt olyan mértékű ipar, ami felszívta volna a parasztság nincstelen elemeit. Így a paraszti népesség nagyon nagy része továbbra is a mezőgazdaságban maradt, ami előrevetítette az árnyékát annak, hogy néhány évtized folyamán az egy főre jutó földterület tetemes mértékben csökkenni fog. Itt a nagybirtokok is fennmaradtak, s mert nem rendelkeztek megfelelő tőkével ahhoz, hogy eszközöket, gépeket és igaerőt vásároljanak, s pénzzel fizessék meg az alkalmazott bérmunkásokat, ezen a területen hamar elterjedt a ledolgozás és a bérleti rendszer, amelynél elsősorban a földesúri földeken végzett munka volt a bérleti díj.²¹

A délorosz sztyeppén a mezőgazdaság gyors fejlődésének időszaka volt a 19. század második fele. Itt sok volt a föld, s aránylag kevés az ember, így a paraszti gazdaságok több földhöz jutottak, mint az ország más területein, annak ellenére, hogy a nagybirtok itt az összes földből viszonylagosan többet tartott meg, az egész mezőgazdaságilag hasznosított földterületnek mintegy felét. A dél egyébként is mozgásban volt, kiterjedőben, ide nagy tömegű népesség vándorolt a 19. század második felében. Az 1850-es évektől kezdve kibontakozó vasútépítés ezt a vidéket is bekapcsolta a világpiacba, s ez gyorsan érezte hatását a mezőgazdasági termelés kiszélesítésében, a nagyarányú agrárkonjunktúrában.²²

Az oroszországi jobbágyfelszabadítást az adott formában egyébként is csupán az a körülmény tette lehetővé, hogy gyakorlatilag egybeesett a vasúti hálózat kiépülésé-

²¹ Az oroszországi jobbágyfelszabadításra ld. *Niederhauser*: i. m. 159—210. Ld. még *N. M. Druzsinyin*: Ruszszkaja gyerevnija na perelome 1860—1880. Moszkva, 1978. *Uő.*: Likvidacija feodal'noj szisztémü v ruszszkaj pomescsics'ej gyerevnje (1862—1882 gg.). *Voproszú Isztorii*, 1968. No. 12. 3—34., *P. G. Ründzjunszkij*: *Ekonomicseszkijsztrój kreszt'janszkogo nagyelnogo hozjajsztva Roszszüi v poreformennoe vremja*. *Voproszú Isztorii*, 1971 No. 11. 32—48. Ld. még *N. M. Druzsinyin és I. D. Kovalcsenko* tanulmányait a *Studien zu den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preussen und Russland* c. kötetben (Berlin, 1978. Sonderband des Jahrbuchs für Wirtschaftsgeschichte), 117—228. és 295—352.

²² *J. William Leasure — Robert A. Lewis*: *Internal Migration in Russia in the Late Nineteenth Century*. *Slavic Review*, 1968. No. 3. 375—394.

vel. Az így kibontakozó nagyarányú kivitel tette lehetővé azt, hogy a parasztok megfizethessék a megváltási összegeket, s az állami adókat.²³ A jobbágyfelszabadításnak az a korábbi változata, amit pl. I. Miklós cár hivatalnokai javasoltak még az 1830-as években a nemességnek, csak akkor lett volna elképzelhető, ha a jobbágyokat a földesuraknak fizetendő kártalanítás nélkül szabadították volna fel, ami természetesen szóba sem jöhetett.

Tekintettel arra, hogy a földesurak kártalanítása az egész megoldás alapja volt, a pénzügyi garanciák biztosítása diktálta a cári hatalom számára azt a megoldást, hogy a megváltási összegek fizetésében jelentős szerepet juttasson a földközösségeknek (*obscsina*) és közigazgatási megfelelőjüknek, a faluközösségeknek, a *mir*-nek. A földet a parasztok egyébként sem egyéni tulajdonba kapták, hanem csupán állandó használatra, aminek konkrét megvalósulása felől a faluközösség döntött. (1866-ban két rendelet segítségével ezt a jogot megkapták a volt állami jobbágyok is, akik a korábbi intézkedések során jogilag nem részesültek ebben.) Így nem volt nehéz a földközösségeket egyetemlegesen felelőssé tenni azért, hogy egyes tagjaik megfelelő módon fizessék a megváltási összegeket és az adókat. A földközösségek tehát kollektív felelősséget vállaltak az egyes parasztok kötelezettségeiért, ezzel szemben erős jogokat kaptak velük szemben. Valószínűleg nem csupán a kötelezettségek fizetésének szükségessége diktálta azt, hogy az egyes parasztokat gyakorlatilag a földközösséghez kötötték, annak hozzájárulása volt szükséges nemcsak a falu végleges elhagyásához, de hosszabb időre, vagy nagyobb távolságra történő elutazáshoz is, hanem az attól való félelem is, hogy a felszabadított parasztok esetleg nagyobb tömegben elhagyhatnák a falut. Ne feledjük, délen és keleten, Szibériában jelentős földterület állt még rendelkezésre, ahová a szökés korábbi évszázadokban is rendszeres gyakorlat volt, így az elvándorlás lehetősége elméletileg fennállt, ha a gyakorlatban annak megvalósítása korántsem volt egyszerű feladat. (Még amikor az állam erős támogatással segítette az áttelepülést, 1907—1914 között, sem tudott több ember áttelepülni az Uralon túlra, mint évente mintegy 200 ezer ember, csupán egy-két évben érte el a számuk a 600 ezret, de ez olyan nagy veszélyekkel járt, hogy végül lelassult a folyamat.²⁴) A jobbágyfelszabadítási rendelet megfogalmazásánál azonban még nagyon nagy volt a félelem az elvándorlástól, s ezért is kötötték a faluközösséghez a parasztokat. A faluközösség határozott a földek újraelosztásáról, ellenőrizte a kötelezettségek rendszeres fizetését, járult hozzá a paraszt elutazásához, vagy utasította azt el, az döntött a paraszt elhalálása esetén a hagyaték megosztásáról, sőt a terhesnek bizonyult egyéneket esetleg ki is utasította a faluból. S ami a legfontosabb, a faluközösség döntött arról, kiléphet-e a közösségből a paraszt, vagy sem. Ez természetesen csak akkor következhetett be, ha a kilépni szándékozó a megváltás terén már minden kötelezettségének eleget tett. A faluközösség kollektíve volt felelős azért, hogy tagjai rendszeresen eleget tegyenek ennek a kötelezettségnek, s végső soron a közösségnek kellett megfizetnie a megváltás esedékes összegét, ha a paraszt maga ar-

²³ Az 1880-as években még nem lehet beszélni a mezőgazdasági termékek egységes belső piacáról. *I. D. Kovalcsenko: Agrarnij rüno i harakter agrarnogo sztroja evropijszkoj Roszszii v konce XIX-na-csala XX. veka. Isztorija SzSzsZR, 1973. No. 2. 42—74., I. D. Kovalcsenko — L. V. Milov: O principah iszszledovanyija proceszsza rünka (XVIII—XX. vv.). Isztorija SzSzsZR, 1969. No. 1. 27—57.*

²⁴ *Boris Brutzkus: Agrarentwicklung und Agrarrevolution in Russland. Berlin, 1925. 86—87.*

ra valamilyen okból képtelen volt. A kötelék tehát, amellyel az egyes parasztokat a faluközösséghez láncolták, meglehetősen erős volt, s egyúttal tartós is, hiszen a megváltási összegeket a parasztoknak 49 éven át kellett fizetniük, a megállapított megváltási összeg évenkénti 6%-át, vagyis normális törlesztés mellett 1910-ig.²⁵

A parasztoknak a faluközösséghez történő láncolása, egyáltalában a faluközösségi rendszer fenntartása rendkívüli módon korlátozta a mezőgazdaság, természetesen elsősorban a paraszti gazdaságok kapitalista irányba történő fejlődését. Igaz ugyan, hogy mostantól fogva minden felszabadított parasztnak szüksége volt pénzre, s jóval nagyobb mértékben, mint a korábbi évtizedekben, hiszen megnőtt a pénzben kifizetett fejadó és ehhez járult még a megváltás évi törlesztésének összege, de a termelés szabad fejlődése elé a földközösség rendkívül erős gátakat emelt. A kölcsönös felelősségvállalás tulajdonképpen azoknak kedvezett, akik valamilyen ürüggyel kibújhattak a fizetési kötelezettség alól, s azokat terhelte, akik az átlagosnál jobban termeltek. A faluközösség megerősödése a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben megerősítette a nyomásrendszer fenntartását is, s ezzel gátolta a szabad forgórendszerek elterjedését, az ésszerű szántóföldi termelést. A nyomásrendszer nyilván jelentősen meggyöngyülhetett volna, ha legalább a tehetősebbek szabadon kiválhattak volna a faluközösségből, s tagosítva kaphatták volna meg földrészüket.

Volt a földközösségi rendszer konzerválásának egy másik következménye is azokon a vidékeken, ahol élt még az újraosztásos földközösségi rendszer gyakorlata. Nem lehet ma még pontosan meghatározni, hogy milyen nagy területekre terjedt ki ez a rendszer a 19. század második felében, de mind az északi, ipari körzetekben, mind pedig a feketeföld-övezetben igen jelentős területeket fogott át, s Ukrajnától minél keletebbre haladunk, annál erősebben élt még ez a rendszer. A földeknek ha talán már nem is évente, de még mindig több-kevesebb rendszerességgel történő újraosztása persze nem feltétlenül tette labilissá a földtulajdont annyiban, hogy nem került sor minden alkalommal más-más földdarab juttatására ugyanannak a családnak. De mindenképpen labilissá tette a földbirtoklás rendszerét, s ezzel gátolta a föld korszerű megművelését, a megfelelő trágyázást stb. Az ilyen beruházások hosszabb periódusra szóltak, s a nyomásrendszerben szokásos művelésnél sokkal munkaigényesebbek voltak (pl. csupán csak maga a trágyázás, amelyik a legegyszerűbb volt a számításba jövő modernizálási folyamatok közül). Még ennél is károsabb volt azonban az újraosztásnak az a következménye, hogy ez a rendszer lényegében a család nagyságától, illetve a rendelkezésre álló munkaerőtől tette függővé a juttatandó föld mennyiségét, s ezzel egyrészt hozzájárult a paraszti földbirtoklás fellazításához, másrészt nem szabott gátat a népesség növekedésének. Azt pedig mondani sem kell, hogy ilyen körülmények között a munkaigényesebb mezőgazdasági modernizálásokra egyáltalában nem kerülhetett sor, hiszen még ha a föld állandóan ugyanazon család kezében is volt, de az már egyáltalában nem lehetett

²⁵ A megváltásra: A. Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Bp., 1984. 335. A faluközösség irodalmára Kövér György: Az orosz obscsina történetéhez. Történelmi Szemle, 1978. 338—354. Ld. még G. A. Alekszejcsenko: Prigovortul szel'szkih szhodov kak isztocnyik po isztorii obscsinü v Roszszii vtoroj polovinu XIX. veka. Isztorija SzSzsZr, 1981. No. 6. 116—125., A. M. Anfimov — P. N. Zürjanov: Nyekotorüle csertü evoljucii ruszskoj kreszt'janszkoj obscsinü v poreformennij period (1861—1914). Isztorija SzSzsZr, 1980. No. 4. 26—41.

bizonyos, hogy egy-egy darabja nem kerül-e a következő újraelosztásnál más család kezére.²⁶ A népességnövekedés következményei pedig beláthatatlanok voltak. Korábban ugyanis a földesurak érdekében állt, hogy ne hagyják túlságosan elszegényedni jobbágyaikat, így ha egy-egy közösség túlszaporodott, a földesúr gondoskodott a népesség egy részének áttelepítéséről. Ez azonban most megszűnt.

A jobbágyfelszabeditás utáni néhány év leforgása alatt tehát hamarosan jelentkeztek mindazok a nehézségek, amelyekkel az orosz parasztoknak az elkövetkező évtizedekben szembe kellett nézniük. A pénzterhek megnövekedése oly mértékben terhelte a családokat, hogy gyakorlatilag nem csupán a normális étkezés vált lehetetlenné a parasztok számára, hanem mindenfajta, a mezőgazdasági termelést javító beruházás is. A déli sztyepei területektől eltekintve az orosz mezőgazdaság a hagyományos nyomásrendszer kereteiben, a régi eszközökkel folytatta a termelést, s ezzel a most már állandósult földhasználat keretei között (ami alatt azt értjük, hogy egy-egy falunak már nem volt módja változtatni földjein 20—25 évenként) jelentősen és tartósan kiszorolta a földet.²⁷ A következmények nem is maradtak el, néhány évtized múltán jelentkezett a nagyarányú termés kiesés, a századfordulón állandósult az aszály okozta hatalmas kár. S vele a tömeges éhínség, sőt az éhhalál veszélye is megjelent a paraszti házak küszöbén.

A föld kiszorolása mellett egy másik következmény is jelentkezett mindannak, amiről szoltunk: a relatív mezőgazdasági túlnépesedés.²⁸ Oroszországban ugyan hatalmas területek álltak rendelkezésre, s ha az agrárnépességet a rendelkezésre álló földhöz viszonyítjuk, korántsem beszélhetünk túlnépesedésről. Ha azonban a mezőgazdasági földterülethez viszonyítjuk a népességet, már egészen más körülményeket tapasztalunk, nevezetesen azt a meglepő helyzetet, hogy a századforduló táján 100 hektárra vetítve az agrárnépesség sűrűsége meghaladta Dániáét, Franciaországot, vagy Németországot, s egyes nagyobb körzetekben még Belgiumét is túlszárnyalta.²⁹ Ha azonban a termésátlagokra, a mezőgazdasági hozamokra gondolunk, természetesen Oroszországban a termelési színvonal messze elmaradt azokétól. Így válik érthetővé az a helyzet, hogy rendkívüli módon megnövekedett a földéhség a parasztok körében, hiszen a jobbágyfelszabeditáskor kapott föld már egyáltalában nem volt elegendő a létfenntartásukhoz. Az orosz történelemben első ízben vált szükségessé az, hogy ne a földterület növelésével, hanem intenzívebb módszerek bevezetésével reagáljanak a népesség növekedésére. Erre azonban a parasztságnak nem volt anyagi lehetősége.

A parasztokat a pénzhiány és a földhiány együttesen rendkívüli mértékben kiszolgáltatta a földbirtokosoknak, akiknek viszont szükségük volt bér munkára, az elvesztett robot pótlására, noha pénzzel nem tudtak fizetni. A megváltásért kapott összegeket az orosz nagybirtokosok többsége nem tudta beruházásra fordítani. A jobbágyfelszabeditás pillanatában a földesúri parasztoknak mintegy 70%-a volt elzállogosítva, így

²⁶ A. M. Anfimov — P. N. Zürjanov: i. m. kiemeli, hogy az újraelosztásos rendszer elsősorban a fekete föld-övezetben és a Volga-vidéken érvényesült, ahol általában még nem szilárdult meg a földmagántulajdon tudata a parasztok körében.

²⁷ Gerschenkron: i. m. 388—389.

²⁸ Sz. I. Bruk — V. M. Kabuzan: Dinamika i etnicesszkij szosztav naszelenyija Roszszii v epohü imperializma (konyec XIX.v.—1917 g.). Isztorija SzSzSzR, 1980. No. 3. 74—93.

²⁹ Brutzkus: i. m. 109.

a megváltási összegeknek mintegy a fele a zálogkifizetésekre ment el. A másik felét sem tudták, talán nem is akarták megfelelő módon beruházni, a nagybirtokosok többségének még megfelelő felszerelése és állatállománya sem volt az önállósuló termelés megindításához. Nem csupán a parasztok munkaerejére volt tehát szüksége a nagybirtoknak, hanem felszerelésükre és igaerejükre is.

A megoldás a ledolgozás széles körű elterjedése lett. A nagybirtokosok bérbeadták földjeiket a parasztoknak munkavégzés fejében.³⁰ Így legalább a korábbi termelési színvonalat tartani tudták birtokaik önkezelésben maradt részein. A parasztoknak pedig szükségük volt a földre, ha fenn akarták tartani családjukat. Néhány évtizedre ez a megoldás kerekedett tehát felül. Az általános pénzhiány körülményei között természetes, hogy a régi robotrendszerre emlékeztető vonások és a feudális szolgáltatások számos más, pl. a naturáljáradékra emlékeztető vonása is megmaradt, illetve újra jelentkezett.³¹

Két évtized alatt olymértékben felhalmozódtak a parasztságnak a jobbágyfelszabadítás végrehajtásából eredő problémái (elsősorban a krónikus pénzhiány, s a földhiány), hogy az államnak közbe kellett avatkoznia. Falun a pénzhiány nyomában széles körben terjedt az uzsora, s a terménykereskedelem legprimitívebb, a termelőt leginkább kizsákmányoló formája, a gabona lábbon történő eladása.³² A helyzet annyira elviselhetetlenné vált, hogy végül is éppen a reakciós kormánynak kellett közbeavatkoznia. A II. Sándor cár meggyilkolása után a trónra került új cár, a konzervatív III. Sándor kormányzata számos jelentős, bár nem alapvető módosítást eszközölt a reformon. 1881-ben leszállították a megváltási összegeket. A parasztok adóhátralékainak állandó és tartós növekedése figyelmeztető jel volt a pénzügyi kormányzat számára, s mutatta a helyzet elviselhetetlenségét. Különösen azokon a vidékeken volt nagy az egykori földesúri parasztok között a nyugtalanság a megelőző évtizedben, ahol a parasztok együtt éltek a volt állami parasztokkal, s ezért nagyon éles és nyilvánvaló volt a kontraszt, így elsősorban az ipari körzetekben, ahol a parasztbirtok gyors pusztulásának jelei is mutatkoztak már. A megváltási összegek leszállítása jelentős mértékű volt, 39 kormányzóság átlagában 27%-os, néhány, a nem feketeföld-övezetbe tartozó kormányzóság esetében 30–45% között volt a mérséklés, míg Olovec kormányzóságban elérte a 92%-ot.³³ Ugyanakkor rendeletileg kimondották a parasztok kötelező megváltását, azaz azokon a területeken, ahol korábban a szabad egyezkedés alapján nem történt meg a megállapodás a volt jobbágyok és a földesurak között, most elrendelték a kötelező megváltást.³⁴

Hogy a parasztok számára a gyorsabb megváltást tegyék lehetővé, módosították az adózás rendszerén is. 1883–1885 között felszámolták a fejadó rendszerét, s új, mo-

³⁰ *I. D. Kovalcsenko: Arenda zemli büvsih pomescsicsimi kreszi'janami v nacsale 80-h godov XIX.v. In: Iz isztori ekonomicseszkoj i obszcsesztvennoj zszinyi Roszszii. Szbornyik sztatyej k 90-letiju akademika N. M. Druzsinyina. Moszkva, 1976. 44–60.*

³¹ *T. L. Mojszejenko: Metodü izucsenyija kreszi'janszkoj arendü v Roszszii po dannüm zemszkoj sztatisztiki konca XIX. veka. Isztorija SzSzsR, 1979. No. 4. 66–82.*

³² A z egységes gabonapiac hiányáról: *I. D. Kovalcsenko: i. m. (Agrarnüj rünok...)*

³³ *Brutkus: i. m. 52–53.*

³⁴ Az állami parasztok helyzetének javítására: *A. M. Anfimov: Preobrazovanyie obrosznoj podatyi büvsih goszudarsztvennüh kreszi'jan v vükupntüe platyezsi. In: Iz isztori ekonomicseszkoj i obszcsesztvennoj zszinyi Roszszii. Szbornyik sztatyej k 90-letiju akademika N. A. Druzsinyina. Moszkva, 1976. 27–43.*

dernebb földadó rendszert vezettek be, abban a reményben, hogy ezzel a parasztgazdaságban több pénz marad, amit a megváltás gyorsítására fordíthatnak. Ugyanakkor a jobbágyfelszabadítás alapját továbbra is fenntartották, vagyis ezután is megőrizték a faluközösség rendszerét, illetve a szolidaritási elvet a megváltási összegek fizetését illetően.

A parasztok földigényének némi kielégítésére 1883-ban az állam létrehozta az ún. parasztbankot. Ennek az volt a feladata, hogy elősegítse a parasztság földvásárlását. Attól való félelmükben azonban, hogy a parasztok körében elterjedhet a földosztás gondolata, a bank számára nem tették lehetővé az önálló szerepet, az alkuszi funkciót stb., gyakorlatilag csupán kölcsön-lebonyolításra korlátozódott a parasztbank feladata. A banknak nem lehetett önálló parcellázási politikája, a helyi — a földéhség következtében igen magas szinten rögződött — földárakat kellett alapul venni. A kamatlábat 5,5%-ban állapították meg, amihez 1% járult még különböző költségekre. A kölcsönt a parasztoknak 24,5—34,5 évre nyújtották, így évente 7,5—8,5%-ot kellett fizetniük a kamatok és a törlesztés fejében. (1885-ben ún. nemesi bankot is alapítottak a nagybirtok védelmére, ez 5,25%-kal nyújtott kölcsönt a nemesi családoknak abban a reményben, hogy ezzel sikerül feltartóztatni a nemesi föld széthullását.) S végül 1886-ban törvényt hoztak, amely megtiltotta a paraszti föld megosztását a családtagok között. A földet ugyanis 1861-ben az egyes családok használatába adták, a kapitalizmus fejlődése azonban elkerülhetetlenül felerősítette az egyéni tulajdonba adás tendenciáját, aminek a kormányzat útját kívánta állni. S végül 1889-ben létrehozták a zemsztvo-i, kerületi előjárói intézményt, aminek ugyancsak konzerváló célja volt, az előjárónak minden esetben hozzá kellett járulnia a paraszti kilépéséhez a földközösségből.

Mint látható, e rendelkezések egy része könnyített a parasztság helyzetén, a másik része azonban azt a célt szolgálta, hogy fenntartsa a korábbi rendszert s gátolja a kapitalizmus szabad érvényesülését a mezőgazdaságban, elsősorban a paraszti üzemekben. Ezzel akaratlanul is hozzájárult azoknak a társadalmi feszültségeknek a fokozódásához, amelyek végül is az 1905—1906. évi parasztfelkelésekhez vezettek. A népesség növekedése ugyanis állandó nyomást gyakorolt, s azt igényelte volna, hogy egyrészt megszabadítsák a paraszti gazdaságokat azoktól a kötelekektől, amelyekkel gátolták a szabad kibontakozást (elsősorban tehát a kilépést kellett volna megkönnyítenie az államnak a faluközösségekből), másrészt pedig lehetővé kellett volna tenni a parasztok számára a belső kolonizáció útján az elvándorlást, illetve az áttelepülést. Ezt viszont ugyancsak igyekeztek gátolni. A helyzet így minden állami könnyítés ellenére is nehezebbé vált, egyszerűen a népesség fokozódó gyarapodása következtében. A föld kiszorítása is tovább folyt a hagyományos termelési technika és technológia fenntartása folytán.

A fentebb ábrázolt viszonyok között helyenként elkerülhetetlenül felütötte fejét az éhínség, hiszen a nagyarányú pénzterhek miatt a parasztgazdaság nem tartalékolhatott gabonát a rossz időkre, így egy-egy rosszabb termés mindig nehézségeket, helyi éhínségeket idézett elő. Számításba kellett venni azt is, hogy a gabonaválság évtizedeiben a gabona világgiazi ára nagyon alacsony volt, az orosz parasztság ezért — pénzterheitől hajtva — sokszor arra kényszerült, hogy önköltségi áron alul is eladja ga-

bonáját.³⁵ Ez is oka volt annak, hogy éveken át alig maradt gabona raktáron, a parasztnak nem volt tartalékuk. A földek kizsarolása azután az 1890-es évektől kezdve rendszeressé és mind nagyobb területet átfogóvá tette a rossz termékek nyomán fellépő éhínségeket. 1890/91 szárazsága már nem maradt helyi keretek között. A fekete-föld-övezet 15 kormányzóságában volt példátlan méretű aszály, a lakosság csak úgy menekült meg a tömeges éhhaláltól, hogy a kormányzat külföldön vásárolt gabonát, s azt szétosztotta az inséges területeken. Azt, hogy ez az éhínség nem a véletlen műve, egy kiugróan száraz év következménye, jelezte a kormányzat számára az, hogy 1890—1914 között összesen 12 olyan év következett, amikor az ország nagy területeit átfogó rossz termésrel kellett szembenézni. Helyenként éhhalálra is sor került, az éhínség azonban gyakorlatilag mindennapos volt, s a lakosság állami segítyezés nélkül nem volt képes fenntartani magát. Ez aztán újabb reformokat tett szükségessé.

Úgy tűnik, hogy a reformok már tulajdonképpen elő voltak készítve, a kormánynak legfeljebb csak előre kellett hoznia egyes elképzeléseinek megvalósítását. Ez azonban nem vált előnyére a rendezésnek, csupán növelte a felemás megoldások gyakoriságát. A kormánynak végre be kellett már látnia — 30 évvel a jobbágyfelszabadítás után —, hogy a fekete-földes övezetben nem kell félni a munkaerőhiánytól. Ugyanakkor a stratégiai és gazdasági szempontból egyaránt fontos szibériai vasút kiépítéséhez szükség volt munkaerőre, s a már kiépült vonalak mellett is növelni kellett a lakosságot. Ezért a kormányzat most lehetővé tette a Szibériába vándorlást. Az áttelepülés folyamata tehát gyorsult, 1895—1905 között évente átlagosan 100 ezer fő települt át Szibériába.³⁶

A legnagyobb horderejű reform azonban nem ez volt, hanem az, hogy 1893-ban a kormányzat 12 évre megtiltotta az újraosztásos vidékeken a földközösségek számára a föld újraosztását, s egyidejűleg a kerületi eljáró kötelességévé tette a későbbiek során is annak ellenőrzését, illetve az ő hozzájárulását kellett a földközösségnek elnyernie az újraosztáshoz akkor is, ha a közösség már meghozta az ide vonatkozó döntését.³⁷ Ez a tiltás jelentős előrelépés volt ugyan, de a kormánynak hamarosan visszakoznia kellett, vagy legalábbis meg kellett állnia. A földközösség intézménye ugyanis mind a konzervatív-reakciós körök, így pl. a szlavofilek körében is népszerű volt, mert úgy mond „megvédte” a parasztságot a kapitalizmus veszélyeitől, másrészt pedig valami ősi szláv sajátosságot láttak benne, de ugyanilyen népszerű volt a demokratikus, vagy akár még az azoktól is balrább álló körök előtt, mert egyfajta egyenlősítő eszme megvalósulását látták benne.³⁸ A kettős tűz alatt azután a kormányzat végül is arra kényszerült, hogy megerősítse a földközösségi rendszert. 1893. dec. 14-én rendeletet hoztak, amely fenntartotta az addigi rendszert, megerősítette a kilépési hozzájárulást, sőt egy lépés-

³⁵ B. N. Mironov: *Dvizsenyie hlebnih cen v Roszszii v 1801—1914 godah. Voproszi Isztorii*, 1975. No. 2. 45—57.

³⁶ *Brutskus*: i. m. 70.

³⁷ A. M. Anfimov — P. N. Zürjanov: i. m.

³⁸ A szocialisták ez irányú nézeteire jellemző Vera Zaszulics és Marx levélváltása az obszina és a szocializmus lehetőségei közötti összefüggésekről. *Marx levele: Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. 19. Bp., 1969. 280—281. A levél három fogalmazványra bepillantást nyújt a gondokba, amelyeket a kérdésfelvetés Marxnak okozott: uo. 261—279.

sel az eddigiekén is túlment, amennyiben megtiltotta paraszti föld eladását és elzalo-gosítását nem paraszti személynek. Ezzel némileg nehezebbé vált a kapitalizmus viszonyainak a meghonosodása falun.

Egy másik területe a reformoknak a parasztbank átszervezése volt. 1894-ben 1%-kal csökkentették a kölcsönök után fizetendő kamatlábat, 1895-ben azután általáno-sabb átszervezés következett. A nyújtott kölcsön visszafizetésének határidejét kitölték 51,75 évre. 1898-ban azután tovább csökkent a kamatláb, végül is a törlesztéssel együtt 5,25%-ra. 1895-ben fordulat következett be a szövetkezeti politika terén is. Míg koráb-ban politikai okokból ellenezte a kormányzat különféle szövetkezetek megalakulását, most rendelet tette lehetővé azok létrehozását. Ezzel is a termelés és forgalmazás rend-serének javítására törekedtek.

Az intézkedések azonban nem változtattak az alapokon. Egyrészt fenntartották a földközösségi rendszert és a föld családi alapokon történő használatát. Ezzel tovább-ra is gátolták a kapitalista viszonyok szabadabb kibontakozását a falun, korlátozták az elvándorlást, s végső soron hozzájárultak vele a paraszti népesség további gyors növe-kedéséhez. De nem nyúltak a másik oldalon a nemesi birtokokhoz sem, ellenkezőleg, erősítették, igyekeztek továbbra is megtartani.³⁹ A volt nemesi birtok azonban nem vált kapitalista nagyüzemmé, hanem a bérleti rendszer merev fenntartásával egyfajta jára-dékhúzó szervezet volt, amely nyomasztó terhet jelentett a földhiánytól és pénzhiány-tól amúgy is szenvedő parasztnak nyakán.⁴⁰ Az intézkedések az 1890-es években min-dennek következtében legfeljebb csak tüneti kezelést jelentettek, s alapjaiban nem ja-vították, perspektívában pedig inkább rontották a parasztság helyzetét. Nem lehet te-hát csodálkozni azon, hogy az 1890-es években már rendszeres nyugtalanságokról, so-rozatos helyi megmozdulásokról van tudomásunk, amelyek a belső orosz vidékeken el-sősorban a bérleti rendszer, a feudális jellegű szolgáltatások ellen irányultak, s olykor a földközösségből való kilépés szabaddá tételére törekedtek.⁴¹ A századfordulón már olyan feszültség halmozódott fel a paraszti társadalomban, amely csak arra várt, hogy országos méretekben megnyilvánulhasson.⁴² Erre a japánokkal szembeni vereség adott alkalmat.

Az 1905—1906. évi parasztmegmozdulások jól tükrözik azokat a viszonyokat, amelyek meghúzódnak mögöttük. Az ún. belső orosz területeken a parasztság egésze (tehát sok helyen a gazdagabb paraszti rétegek is) szállt szembe az élősködő földesúri szervezettel, felégette a kastélyokat és elsősorban a bérleti szerződések megsemmisíté-

³⁹ A századforduló földtulajdonviszonyaira *A. M. Anfimov — I. F. Makarov*: Novtje dannje o zem-levlagyenyii evropejszkoi Roszszi. Isztorija SzSzSzR, 1974. No. 1. 82—97.

⁴⁰ *N. A. Proszkurnjakova*: Razmescsenije i sztruktura dvorjaszkogo zemlevlagyenyija evropejszkoi Roszszi v konce XIX-nacsale XX veka. Isztorija SzSzSzR, 1973. No. 1. 55—75.

⁴¹ *A. M. Anfimov*: Kreszt'janszkoe dvizsenije v Roszszi vo vtoroj polvine XIX. veka. Voproszú Isz-torii, 1973. No. 3. 15—31., *N. M. Druzsinyin — V. A. Fjodorov*: Kreszt'janszkoe dvizsenije v Roszszi v XIX. veke. Isztorija SzSzSzR, 1977. No. 4. 106—126.

⁴² A felhalmozódott feszültségek magyarázatához érdekes szempontokat nyújthat a társadalmi rendszer alapjaival összefüggő vita. Ld. pl. Voproszú isztorii kapitaliszticeszkoi Roszszi. Problema mnogo-ukladnosztyi. Szverdlovsk, 1972. és *I. V. Kuznyecov*: Ob ukladah i mnogoukladnosztyi kapitaliszticeszkoi Roszszi. Voproszú Isztorii, 1974. No. 7. 20—32., valamint *A. M. Anfimov*: K voproszu o haraktyere agrar-nogo sztroja Roszszi v nacsale XX. veka. Isztoriczeszkie Zapiszki, 1974. No. 5.

sére törekedett. Itt a földfoglalások, a paraszti földosztás gondolata mindennapos, megvalósítása helyenként ugyancsak lehetséges volt. Elsősorban a feketeföldes területeken került ilyenmire sor, ott volt jellegzetes ez a kérdés, valamint részben az északi, ipari körzetek egy részén.

Az ország nyugati és északnyugati részein azonban egészen más körülményeket és ennek megfelelően más jellegű paraszti megmozdulásokat találunk. Északon, ahol gyakori volt a földesúri fakitermelés, szabályos sztrájkhullám bontakozott ki a parasztok körében, s hasonló volt a helyzet a nyugati, fehérórosz területeken is. Itt is a magyarországihoz hasonló munkabérmozgalmak alakultak ki. Ugyanez volt a helyzet a Baltikumban is. Mindezekben a területeken hiányzott a parasztságnak az a jellegzetes szervezete, a földközösség, amelyik a belső orosz területeken olyan kizárólagos szerepet játszott. A fehérórosz területek képezték az átmenetet. A keleti területeken (Vityebszk és Mogiljov kormányzóságokban) még erősen kiterjedt volt a földközösség intézménye, a nyugati kormányzóságok területén (Minszk, Szmolenszk) alig találni, Minszk kormányzóságban egyáltalán nem volt. Ezekben a területeken a kapitalista viszonyok a parasztság erősebb rétegződését, egyenesen a felbomlását, illetve annak megkezdését jelentették, itt tehát a birtokos parasztok nagy része nyugodt maradt, s inkább a nincstelen agrárproletariátus egyes rétegei mozdultak meg.

A manapság Kelet-Európának nevezett hatalmas térségen belül tehát jelentős gazdasági és társadalmi eltéréseket találunk, ami megnyilvánult a századforduló körüli paraszti mozgalmakban is. A térség nyugati felén (Ukrajna és Belorusszia nyugati fele, a Baltikum, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Horvátország, Szlovénia) a 19. század 80-as éveiben beköszöntő gabonaválság, azaz a gabona árának csökkenése a világpiacon a tengerentúli verseny következtében, szinte kizárólagosan a gabonatermelő nagybirtokok és a rajtuk dolgozó agrárproletariátus helyzetén rontott, s elkerülhetlenné tette ezeknek a széles tömegeknek a megmozdulásait. Az ettől a vonaltól keletre fekvő területeken a gabonaválság az egész parasztságot érintette, itt a földközösségi rendszer és a földesúri kizsákmányolás még megmaradt formái ellen lépett fel a parasztság egésze. Ezekben a területeken az agrárproletariátus nem volt jelentős társadalmi tényező, annál nagyobb veszélyt jelentett azonban a népesség növekedésének nyomása, s azok a feudális jellegű vagy uzsorára épülő, de mindenképpen a nagybirtokok parazita vonásait kihangsúlyozó jelek, amelyek a századfordulón a parasztok elkeseredett gyűlöletét váltották ki, s a társadalmi elégedetlenséget az elviselhetetlenség határáig fokozták.

A gabonaválság mindazokon a területeken kiélezte a helyzetet, amelyeken az ipar fejlődése nem volt olyan gyors, hogy az iparosodás folyamata képes lett volna felszívni a mezőgazdaságban feleslegessé váló népességet. Kelet-Európa hatalmas területein, így Oroszországban is a népesség növekedése aránylag gyors volt, az ipar bármilyen gyors fejlődése sem volt azonban képes arra, hogy a népességtöbbletet felszívja, az a mezőgazdaságban rekedt. Egy-egy főre mind kevesebb föld jutott, s a mezőgazdasági termelés fejlődése sem lehetett olyan gyors, hogy lépést tarthatott volna az árak esésével is. (Oroszországban pl. a mezőgazdaság évi 2%-os fejlődése arra elég lett volna, hogy az évi 1,5%-kal növekvő agrárnépességnek ugyanazt a jövedelmet biztosítsa tartósan, de a gabona világpiacon árának esése jóval gyorsabb volt, mint évi 0,5%.) A paraszti gaz-

daságok jövedelmei ezért alig haladták meg a kiadásaikat, s a helyzet folyamatosan romlott. Ez a helyzet vezetett az oroszországi és romániai paraszti megmozdulásokhoz.

Ez a folyamat csak részben érezte hatását Magyarországon, Lengyelországban és Oroszország nyugati és balti körzeteiben, ahol elsősorban az agrárproletariátus találta magát hasonló helyzetben. Nem jelentkezett azonban Csehországban vagy Lengyelország német uralom alatti részein. Csehországban az ipar fejlődése, az urbanizáció sokkal gyorsabb volt, mint bárhol másutt Közép-Európában vagy Kelet-Európában, a nyugati lengyel területekről viszont az agrárproletariátus könnyen Németországba vándorolt szezonmunkára, de egyre növekvő mértékben tartósabban is.

Hogy azonban nem csupán, vagy nem is elsősorban a gabonaválság volt az alapvető oka a parasztság válságának, hanem a népesség növekedéséből fakadó nyomás, arra utal a bulgáriai helyzet. Itt a paraszti földek megváltása nem játszott szerepet, sőt még a különféle adóterhek sem, hiszen a bolgár állam felismerte a parasztság helyzetét, azt, hogy az árutermelésbe még alig kapcsolódott be, s ezért az 1879 után pénzben beszedett adót 1900-ig lényegileg újból terményadóvá alakították vissza. Itt a paraszti élet válsága 1919 után robbant ki, tört a felszínre. Ennek alapvető oka a népesség növekedése, s ennek következtében (az egyenlő örökösödés elvének megfelelően) a paraszti föld nagyerejű felmorzsolódása volt. Ez vezetett a föld Sztambolij-szkij-féle újraosztási kísérletéhez, majd a kísérlet bukásához 1923-ban.

Az Oroszországban 1905-ben és a Romániában 1907-ben kirobbant paraszti felkeléssorozat azonban gyakorlatilag elsöpörte a régi rendet. Romániában a törvényhozás új utakra terelte a fejlődést, s többé vagy kevésbé lerombolta azokat az akadályokat, amelyek a szabadabb paraszti fejlődés útjába álltak. Ugyanerre törekedett a sztolipini reformok sorozata is Oroszországban, ezek végül is lehetővé tették a földközönségi rendszer felszámolását, az áttelepülést stb. Ezeknek az intézkedéseknek, vagy az ezekkel induló újabb fejlődési hullámnak az elemzése azonban már nem lehet feladatunk.

P. Gunst: East European Agrarian Development at a Crossroad the End of the 19th Century

The study deals with the causes and circumstances of peasant movements which were taking place in Hungary, Roumania and Russia at the turn of the 19th—20th centuries. In Hungary these were mainly movements of poor agrarian proletarian layers for higher wages. The situation was the same in Poland and in the western and Baltic regions of Czarist Russia whereas in Roumania and the central parts of Russia the reasons are different. Here, after the liberation of the serfs, the peasants suffered from the heavy money-burdens, they were not able to meet their tax and redemption obligations. In these latter regions peasant households had to face usury and forced exports. The decline of corn-prices on the world market made the situation of these extremely exploited people intolerable.

Further, though not exclusive, factors of the crisis in Russia and Roumania were the survival of the village community, the system of shared responsibility and the extremely usurious land-tenure in Roumania. They contributed to the deterioration of the peasants' living conditions but the crisis became unbearable only as a result of the decline of the world-market price of corn.

This in Hungary the crisis affected only the wage-earning peasants whereas in Roumania and Russia major groups of landowning peasants were also hit. The usurious character of land-tenure, the peasants' holdings close to famine and forced to export — these conflicts led to the bloody uprisings in Russia in 1905 and in Roumania in 1907 to be quelled by armies. In Hungary, Poland and the Baltic region the rise of corn-prices on the world-market at the beginning of the 20th century gradually led to the cessation of agrarian proletarian movements for higher wages.

II. Гунст: Аграрное развитие в Восточной Европе ха распутье в конце 19. века

На рубеже 19-ого и 20-ого века в Венгрии, Румынии и царской империи проходили крестьянские движения. Статья анализирует их, исследует причины и обстоятельства их бозникновенный. В Венгрии они в первую очередь были дивежениями за повышение заработной платы нищих цлѳв аграрного пролетариата. То же самое положение было в Польше, прибалтийских и западных губерниях царской России, а в то же время в Румынии и внутренней России основные причины движений следует искать в том, что на этих территориях после освобождения крестьян значительные денежные обязанности лежались на крестьянских хозяйствах, которые не были способны выполнить овоих налоговых обязанностей и оязательства выкупа путем расширенного воспроизводства. Крестьянские хозяйства ха этих территориях с 1860-ых годов до рубежа веков характеризовали: кабала и выхужденный экспорт ха уровне себестоимости. Пад мировой цены зерна на рубеже веков коснул этих хозяйства в абсолютной выжатом состоянии, превратил их в нетерпимое.

К здесь упомянутым обстоятельствам добавились ещ сохранение системы общин, системы общей ответственности в России и Румынии; арендная система чрезвычайно эксплуатирующего характера на румынских территориях. Вс это содействовало ухудшению положения крестьянства, хотя они сами по себе не вызвали кризис системы. Кризис стал нетерпимым падом цен зерна.

Кризис коснул в Венгрии только тех слѳв, которые работали намном труде, а в России и Румынии кризис распространился на значительную часть крестьянств-сопственников. Выжатой характер арендной системы, и несмотря на то что крестьянское хозяйство боролось за свѳ существование оно было вынуждено и на экспорт — все эти противоречия провели в России в 1905 — 06 гг, в Румынии в 1907-ом году ко кровавым восстаниям, сбитнм потом армией. Движения аграрного пролетариата за повышение заработной платы в Венгрии, Польше и Прибалтике с начала 20-ого века, когда женн зерна на мировом рынке снова повысились, постоянно перестали появляться.